

Richtlijnen omgang en gedrag

IKC Bonifatius Sneek

Inhoud

Inleiding

1. Pedagogische missie en visie IKC Bonifatius
 - 1.1. Pedagogische missie en visie IKC
 - 1.2. Preventief handelen en de Kanjer-training
 - 1.3. Het School Ondersteunings Profiel
 - 1.4. Ongewenst, grensoverschrijdend- en pestgedrag

2. Afspraken en signalering
 - 2.1. Signalering van ongewenst of grensoverschrijdend gedrag en pesten
 - 2.2. Afspraken die we maken binnen de school
 - 2.2.1. Afspraken in zijn algemeenheid
 - 2.2.2. Conflicten tussen leerlingen
 - 2.2.3. Ongewenst gedrag
 - 2.2.4. Grensoverschrijdend gedrag
 - 2.2.5. Pestgedrag
 - 2.3. Omgaan met ouders en leerkrachten
 - 2.3.1. Richtlijnen voor het voeren van gesprekken met ouders
 - 2.3.2. Wat wordt van ouders verwacht?

3. Literatuurlijst

Ten behoeve van de leesbaarheid van de tekst wordt er gesproken over 'ouders', hiermee bedoelen wij zowel ouders als verzorgers van de kinderen.

Inleiding

Bij de opvoeding in en buiten het IKC zijn ouders, leerkracht en pedagogisch medewerkers betrokken. Ieder heeft daarin zijn eigen verantwoordelijkheid. Het moet duidelijk zijn voor iedereen welke pedagogische doelen het IKC heeft en welke normen en waarden voor de medewerkers richtinggevend zijn in de omgang met kinderen en in de omgang tussen IKC en ouders. In het document dat voor u ligt wordt dit beschreven. Tevens is het een weergave van het pedagogisch klimaat dat wij nastreven voor IKC Bonifatius.

Wat is een pedagogisch klimaat?

Het pedagogisch klimaat omvat alle omgevingsfactoren die bijdragen aan het welbevinden van het kind, waardoor een kind zich verder kan ontwikkelen. Hierbij gaat het om factoren die al aanwezig zijn, maar ook om factoren die een leerkracht of pedagogisch medewerker weloverwogen creëert (bron: www.wijleren.nl)

Een goed pedagogisch klimaat wordt in grote mate bepaald door relaties. De leerkracht en pedagogisch medewerker zijn degenen die het meest invloed hebben op het pedagogisch klimaat in de klas/groep. Relatie en interactie zijn hierbij belangrijke woorden; op het goede moment het goede doen, óók in de ogen van de kinderen. Dit vereist een voortdurende afstemming van het handelen op de behoeften van het kind.

De volgende aspecten vinden wij hierbij van belang:

- IKC medewerkers hebben aandacht voor de kinderen en kunnen zich in hun situatie inleven.
- Medewerkers zijn authentiek en hebben gezag.
- Medewerkers hebben vertrouwen in de kinderen. Zij ondersteunen het zelfvertrouwen van de kinderen, door hen het gevoel te geven dat ze het kunnen.
- Medewerkers hebben respect voor kinderen en bevorderen het onderlinge respect tussen de kinderen.
- Medewerkers zorgen voor een ordelijke en functionele (leer)omgeving. Het geeft rust en veiligheid als de kinderen weten waar alles staat en welke functie het heeft.
- Medewerkers stimuleren de zelfstandigheid en het verantwoordelijkheidsgevoel bij de kinderen.
- Er zijn heldere (omgangs-)regels, dat scheidt duidelijkheid.
- Er is een goede structuur in de groepen, dat biedt zekerheid.

Wij zijn ons er terdege van bewust dat een goed pedagogisch klimaat niet te waarborgen is door procedures, afspraken of regels. Toch vinden we expliciete kaders een belangrijk hulpmiddel om kinderen te helpen groeien en in hun kracht te zetten. Samenhangende kaders en hoe wij acteren op gedrag van kinderen geven duidelijkheid, richting en bieden houvast, vooral als het erop aankomt, maar altijd gebaseerd op onderling respect.

We hanteren hierbij drie belangrijke uitgangspunten:

- IKC medewerkers werken vanuit gedeelde morele waarden.
- Afspraken over gedrag, handelen, regels, rituelen worden actief en eenduidig uitgedragen door iedereen.
- Medewerkers vertonen pedagogisch vakmanschap gebaseerd op observeren en reflecteren. Medewerkers zien kinderen werkelijk en hebben in de gaten welke boodschap ze afgeven. Dat vraagt goed kijken, empathisch luisteren, een attitude waarbij medewerkers ook kijken naar zichzelf en het eigen aandeel in de relatie.

Karin Staal, directeur IKC Bonifatius
Sneek, juli 2018

1. Pedagogische missie en visie IKC Bonifatius

1.1. Pedagogische visie IKC

Op IKC Bonifatius zijn wij samen, eigen en wijs. Hiermee bedoelen wij het volgende:

Samen: wij zorgen samen voor elkaar en onze omgeving.

Eigen: geloof, zelfontplooiing en creativiteit zijn het fundament voor onze persoonlijke ontwikkeling.

Wijs: we worden uitgedaagd om kennis en vaardigheden op te doen zodat we voorbereid zijn op de toekomst en het leven leren te begrijpen.

Onze richtinggevers 'samen', 'eigen' en 'wijzer' vormen de basis voor ons pedagogisch klimaat:

Samen

Kinderen hebben behoefte aan relatie, met andere volwassenen en kinderen. Ze willen het gevoel hebben erbij te horen, deel uit te maken van een gemeenschap. Kinderen en volwassenen voelen zich gezamenlijk verantwoordelijk voor een goede sfeer binnen het IKC. In de groep kunnen kinderen oefenen om met respect om te gaan met anderen, voor zichzelf op te komen en te delen. Samen met ouders staan wij aan het begin van de sociale ontwikkeling van kinderen. De IKC medewerkers begeleiden de kinderen in de groep en betrekken kinderen bij elkaar, ook op momenten dat het even niet vanzelf gaat. Samen sta je sterk! Luisteren, vertrouwen bieden, optreden als het echt nodig is, uitnodigende omstandigheden creëren, het goede voorbeeld zijn, uitdagen en ondersteunen zijn hierbij belangrijke pedagogische voorwaarden.

Eigen

We respecteren de eigenheid van kinderen. Kinderen hebben al jong behoefte zich te onderscheiden, hun eigen keuzes te maken. Het pedagogische antwoord hierop is het bieden van veiligheid, ruimte, begeleiding en ondersteuning. Kinderen ontdekken en ontwikkelen hun eigen identiteit. We zetten in op talentontwikkeling en maken gebruik van elkaars talenten. Dat doen we zowel binnen als buitenschools.

Wijs

We ondersteunen kinderen bij het ontwikkelen van wijsheid, het beter begrijpen van de complexiteit die hen omringt door ze te leren te vertrouwen op zichzelf en vertrouwen te hebben in de wonderen van het leven en te weten dat de toekomst onvoorspelbaar is. We maken duidelijk dat fouten maken niet erg is, dat het nodig is om te leren. We bieden een veilige en rijke leeromgeving.

Het hebben van respect voor elkaar en elkaars onderlinge verschillen staat hierbij voorop. Zingeving en aandacht voor elkaar zijn belangrijke waarden. Een fijne en vertrouwde leefomgeving is belangrijk bij het opgroeien en met plezier naar het IKC gaan is voor ieder kind een voorwaarde om zich goed te kunnen ontwikkelen. Binnen de Bisschop Möller Stichting spreken we over bonum commune, een floreerende gemeenschap waar het algemeen welzijn versterkt wordt. Vanuit die gedachte letten we er samen goed op hoe we met elkaar praten, hoe we elkaar vragen stellen, elkaar aanspreken en of we elkaar zien. De regels en afspraken binnen het IKC hebben dan ook als doel deze goede gemeenschap te voeden en te verdiepen. Daarbij vinden we het belangrijk dat iedereen op een vriendelijke opbouwende manier met elkaar omgaat. Daar besteden we veel aandacht aan. Ons uitgangspunt is, dat opgroeien en je daarbij ontwikkelen een continue leerproces is, waarbij fouten als leerzaam worden beschouwd en ontwikkeling altijd mogelijk is.

In iedere groep besteden we aandacht aan de groepsvorming en onderlinge samenwerking tussen de kinderen. Deze worden daarin begeleid door de leerkrachten/pedagogisch medewerkers, zodat zij samen op een prettige manier kunnen functioneren in de groepen binnen ons IKC.

Ouderbetrokkenheid vinden wij daarbij belangrijk. 'Samen leren, samen leven' is een motto dat wij binnen het IKC vorm willen geven door een pedagogisch partnerschap aan te gaan met de ouders en verzorgers van de kinderen.

Pedagogisch partnerschap bestaat uit het opbouwen van vertrouwen, respect voor elkaar, communicatie over gezamenlijke doelen en het samenwerken van IKC medewerkers en ouders. Kortom, samen zorgen voor een positief klimaat rondom kinderen. Het doel van pedagogisch partnerschap tussen ouders en IKC is om samen betere voorwaarden te scheppen voor de ontwikkeling en het leren van kinderen. Onderwijs en opvoeding in het belang van het kind.

Door bij de omgang met elkaar de waarden rond respect, onderlinge verschillen, zingeving en aandacht voor elkaar in het oog te houden, bouwen we aan een veilige en stimulerende omgeving voor kinderen om zich optimaal te kunnen ontwikkelen. Ieder kind doet ertoe, ieder kind wil van nature leren en ieder kind kan op z'n eigen niveau excelleren.

Daarom willen we een IKC zijn waar ieder kind zichzelf mag zijn, veilig is en met plezier naar toe gaat. Kinderen moeten zich gewaardeerd en gerespecteerd voelen en opgroeien tot zelfbewuste en zelfstandige mensen die met hulp van IKC medewerkers voorbereid worden op een actieve en verantwoordelijke deelname aan de maatschappij waarin zij oog en oor hebben voor anderen en hun omgeving. Om een evenwichtig mens te worden is de sfeer waarin een kind opgroeit van groot belang. Wij streven daarom naar een vriendelijk en veilig klimaat met orde, regelmaat, ruimte en respect. Pas als het kind zich veilig voelt, kan het zich ontwikkelen. Het IKC is een oefenplaats voor de samenleving.

1.2. Preventief handelen en de Kanjer-training

Kinderen met gedragsproblemen hebben het moeilijk. En hun leerkrachten ook. Hoe kun je een leerling met een gedragsprobleem of stoornis ondersteunen? Wat werkt, wat juist niet?

Gedragsproblemen: twee soorten

Gedragsproblemen kun je onderverdelen in externaliserend en internaliserend gedrag:

- Externaliserend: Dit is gedrag waar de omgeving last van heeft. Bijvoorbeeld agressief gedrag.
- Internaliserend: Hier heeft het kind zelf vooral last van. Bijvoorbeeld faalangst.

Als leerkrachten denken aan gedragsproblemen, denken ze vooral aan externaliserend gedrag.

Kanjer-training

Om 'handen en voeten' te geven aan preventie van gedragsproblemen werken wij binnen het IKC volgens de principes van de Kanjer-training. Deze richt zich op de belangrijkste waarden binnen de opvoeding van kinderen: liefde, vertrouwen, toewijding, verantwoordelijkheid en betrokkenheid. We willen het kind leren een goed mens te zijn, voor zichzelf en de ander. Deze waarden leren de kinderen niet vanzelf. Ouders en leerkrachten hebben hierin een belangrijke taak.

De Kanjertraining gaat uit van de volgende regels:

- we vertrouwen elkaar
- we helpen elkaar
- niemand speelt de baas
- niemand lacht uit
- niemand blijft zielig

Het hoofddoel van de Kanjertraining is dat we de sfeer op school goed willen houden en waar nodig verbeteren.

Preventief werken

Op IKC Bonifatius zetten we een aantal maatregelen in die preventief werken bij gedragsproblemen:

- we zetten allereerst in op de relatie met de leerlingen en het bewaken van de relatie tussen de leerlingen
- we staan bij de deur of een vaste plek in de klas aan het begin van de les om de leerlingen te verwelkomen, om met ieder kind contact te maken aan de start van de dag, geven wij bij de deur iedereen een hand en/of spreken ieder kind individueel aan
- we zorgen voor een duidelijke omgeving en voorspelbare lessen, we zorgen dat we tijdens instructies goed te volgen zijn
- we zorgen voor een positieve groeps sfeer en geven de groep verantwoordelijkheden
- we laten de kinderen succeservaringen opdoen en benoemen deze ook
- we hebben hoge verwachtingen en spreken deze ook uit
- we behandelen iedereen gelijkwaardig, maar niet gelijk
- we signaleren leerproblemen tijdig en pakken ze aan, want als ze langdurig voorkomen kunnen er gedragsproblemen bij komen
- we zijn bewust van ons eigen leerkrachtgedrag en de preventieve werking die deze kan hebben: ons handelen kan problemen voorkomen
- we benutten de start van het schooljaar dmv minimaal 2 'gouden weken'

Bij het werken aan groepsvorming tijdens de gouden weken houden we de volgende richtlijnen aan:

- de leerkrachten geven het goede voorbeeld wat betreft gewenst gedrag
- bij de 'forming' doen we al aan 'norming', we praten in de klas over wat gewenst gedrag is
- in de eerste 2 weken staan 'forming' en 'norming' op de eerste plaats
- we geven veel groepsopdrachten in de start van het schooljaar: we maken wisselende groepjes en stellen deze zelf samen (niet de leerlingen, zo voorkomen we groepjes binnen de groep), we sluiten de dag altijd gezamenlijk af
- we geven procesfeedback: Wat ging goed? Hoe kon dat? Wat moest je daar voor doen? Welke acties / gedrag hoorde daar bij?
- we bespreken regels en afspraken en oefenen ze (oefenen is essentieel)
- we maken samen de groepsregels, desnoods ondersteunende plaatjes en verwijzen ernaar bij overtreding of voorbereiding op activiteiten (we gebruiken de Kanjerposter)
- we bespreken aan het einde van de dag wat er goed ging
- we herhalen de regels vaak gedurende het schooljaar
- we doen veel groepsvormende spelletjes (vanuit de Kanjertraining)
- we maken de kinderen verantwoordelijk voor elkaar, het lokaal en de materialen
- we hangen zo weinig mogelijk zelf op, maar laten de kinderen de muren vullen met hun werk (bijvoorbeeld door een data-muur)
- we negeren problemen niet, maar bespreken ze
- we laten bij evaluerende gesprekken kinderen aan het woord waarvan we weten dat ze iets positiefs zeggen
- we zorgen ervoor, dat de leerlingen meer van elkaar weten (zie de Kanjertraining)

Proactief handelen

Bij proactief handelen maken we zelf bewuste keuzes in situaties waarin je problemen kunt verwachten. Om je doelen te bereiken, moet je nadenken over de mogelijkheden. Proactief handelen

zien wij dus ook als onderdeel van preventie van gedragsproblemen: we doen iets voordat het gebeurt, we pakken zelf de regie en nemen verantwoordelijkheid voor onze keuzes. Dit is een belangrijk uitgangspunt voor het handelen van leerkrachten binnen ons IKC.

1.3. Het School Ondersteunings Profiel

Om helder te maken wat de mogelijkheden en grenzen aan onze zorg zijn met betrekking tot gedrag, zijn hier kaders voor opgenomen binnen ons SOP, we maken daarbij onderscheid tussen basis- en extra ondersteuning. Daarin stellen we:

De school is in staat preventieve en lichte curatieve interventies te ondernemen. Daarbij houden wij rekening met de individuele onderwijsbehoeften van de leerlingen. Op dit moment is de school in staat de kinderen op te vangen met de volgende bevorderende / belemmerende kenmerken en onderwijsbehoeften met betrekking tot gedrag:

- concentratieproblemen
- kinderen met ADHD*
- kinderen met PDD-NOS (en belemmeringen in het autisme spectrum)*
- kinderen met Asperger*

*Binnen het onderwijs op onze school is echter geen mogelijkheid tot individuele regulerende leerlingenzorg.

Wij vinden, dat kinderen die wij op school welkom heten, recht hebben op goede begeleiding. Dit kunnen wij helaas voor een beperkte groep kinderen niet bieden.

Wij denken hierbij op dit moment aan:

- wanneer kinderen gewetenloos handelen, extreem agressief gedrag vertonen, waardoor de veiligheid en of welbevinden van de omgeving (groep, leerkrachten e.d.) in gevaar komt
- kinderen met meervoudige zware problematieken op gedragsgebied
- wanneer er structurele 1 op 1 begeleiding nodig is
- te veel zorgleerlingen in eenzelfde groep
- kinderen met een reactieve hechtingsstoornis

1.4. Ongewenst, grensoverschrijdend- en pestgedrag

Ongewenst gedrag

Hieronder verstaan wij: gedrag waarvan wij vinden dat dit niet past binnen de sfeer en cultuur van de school. We onderscheiden hierin verbaal en fysiek ongewenst gedrag (in de klas). Het gaat hierbij om gedrag dat met preventie en licht curatieve handelingen te begrenzen is.

- storend gedrag tijdens lessen (geluiden, voor je beurt, anderen van het werk houden)
- uitdagend gedrag (brutaliteit)
- een geringe of geen taakaanvaarding tonen
- op een negatieve manier aandacht vragen
- overtreding van schoolregels
- niet actief meedoen aan de groepsactiviteiten

Grensoverschrijdend gedrag

Hierbij gaat het om externaliserend gedrag: gedrag waar de omgeving last van heeft, zoals agressie. Het gaat om situaties waarin iemand lichamelijke of geestelijke schade wordt toegebracht waardoor

de ontwikkeling wordt geblokkeerd. Het gaat om bedreigende of gewelddadige acties in welke vorm dan ook.

- schelden, pesten, grof taalgebruik, dreigen met weglopen
- geringe of geen acceptatie van het gezag van de volwassenen, weigeren mee te werken
- seksueel getinte opmerkingen
- discriminerend gedrag (huidskleur, geloof, persoonlijke (lichaams)kenmerken)
- fysiek dreigend gedrag
- ongewenst lichamelijk contact
- seksuele intimidatie (bewuste aanrakingen op ongewenste plaatsen)
- vernieling van materialen
- zichzelf opsluiten in een aparte ruimte

Pestgedrag

Onder pestgedrag verstaan wij het bewust systematisch uitoefenen van psychische en/of fysieke mishandeling door een leerling of groep leerlingen van 1 of meer klasgenoten, die niet (meer) in staat zijn zichzelf te verdedigen. Kortom: Pesten is structureel, intentioneel en met kwade zin iemand beschadigen (aldus: gezondheidsraad). Daarmee zien wij een duidelijk verschil tussen pesten en plagen. Bij het laatste is er sprake van incidenten, het gebeurt af en toe (een geintje en dan goede vrienden). Pesten gebeurt systematisch, eens of een aantal keren per week of regelmatig.

2. Afspraken en signalering

2.1. Signalering van ongewenst of grensoverschrijdend gedrag en pesten

Bij probleemgedrag kun je gemakkelijk in een valkuil terecht komen: "Hij doet altijd...". Om te voorkomen dat er door teveel emotie een vertekend beeld ontstaat over de problemen, proberen we een zo objectief mogelijke analyse te maken. Dit doen we door het gedrag te concretiseren.

1. Welk concreet gedrag laat het kind zien?
2. Wanneer laat het kind dat gedrag zien?
3. Bij welke lessen speelt het ongewenste gedrag een rol?
4. Zijn er situaties waarin het gedrag niet voorkomt?
5. Hoe vaak komt het voor?
6. Hoe lang is het gedrag al aanwezig?
7. Wat zijn de gevolgen voor de omgeving (klasgenoten, leerkracht) van het kind?
8. Zijn er factoren in de omgeving die het gedrag uitlokken of versterken?

Als we de gedragsproblemen in kaart hebben gebracht, vragen we ons af:

1. Welk probleem heeft het meeste effect op de omgeving en/of op het kind?
2. Welk probleemgedrag is het makkelijkst te veranderen en geeft dus het meeste kans op succes?
3. Welk gedrag heeft het meest positieve effect op andere gewenste gedragingen?
4. Is het handiger de "omgeving" te veranderen? We denken aan leerkrachtgedrag, eisen die we stellen aan het kind, plek in de groep, enz.
5. Kunnen we het gedrag dat we willen zien van dit kind wel verwachten?

Bij het signaleren van de problematiek is documentatie essentieel. Alleen op die manier kunnen we patronen ontdekken en adequate interventies inzetten. Daarom worden signalen tot gedragsproblemen altijd opgenomen in het leerlingendossier in Esis bij 'registraties'. De 8 vragen

worden daarbij aangehouden ter signalering. Zij geven inzichten die kunnen leiden tot het kiezen van de juiste aanpak of als voorbereiding dienen tot een gesprek met het zorgteam.

2.2. Afspraken die we maken binnen de school

2.2.1. Afspraken in zijn algemeenheid

Wanneer we gedrag signaleren dat niet past bij de sfeer en cultuur binnen onze school, volgen we het stappenplan 'ongewenst gedrag':

Het uitgangspunt is, dat de *leerkrachten* de pedagogische maatregelen nemen om het gedrag van de leerlingen dusdanig te corrigeren dat de leerling, binnen afzienbare tijd, weer kan deelnemen aan de groepsactiviteit. Die maatregel vindt plaats in het groepslokaal of in de nabijheid (bijvoorbeeld op de gang en het plein) hiervan. Wanneer derden ongewenst gedrag constateren, wordt ook altijd eerst de eigen leerkracht van het kind hierover geïnformeerd, zodat hij/zij actie kan ondernemen als eerste verantwoordelijke.

De kinderen binnen IKC Bonifatius worden aangesproken op hun gedrag en niet op hun persoon. Hierdoor blijft de relatie in stand en de kinderen krijgen de mogelijkheden om fouten te herstellen en gedrag te veranderen.

De regels en afspraken van het IKC hangen in iedere groep. Er zijn regels voor in de groep, op het schoolplein en algemene afspraken. We hebben op het gebied van gedrag en opvoeding een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid met de ouders. Daarbij gaan we voor een constructieve samenwerking, ouders en school moeten hetzelfde uitstralen naar het kind.

De regels worden aan het begin van het schooljaar doorgenomen tijdens de gouden weken en daarna regelmatig in herinnering gebracht. Eens per jaar staan de regelgeving en de richtlijnen omgang en gedrag op de agenda van de teamvergadering en wordt bekeken of alles nog 'up to date' is.

2.2.2. Conflicten tussen leerlingen

Bij conflictsituaties (tussen leerlingen) probeert een leerling zelf (samen met de ander) en oplossing te bedenken. Daarbij maakt hij/zij gebruik van de Kanjerafspraken.

Als de leerling dit niet zelf kan oplossen, moet hij/zij naar de leerkracht en daar vertellen wat er aan de hand is. Kinderen mogen niet voor eigen rechter spelen. De leerkracht en de leerling onderzoeken samen wat er is misgegaan en bespreken het gedrag. Ze bedenken hoe het de volgende keer anders kan, daarbij wordt gewerkt volgens de Kanjer-principes (dit t.a.v. het oplossen van conflictsituaties uit de Kanjer-map).

Leerkrachten geven bij conflictsituaties duidelijk aan bij de betrokken partijen dat het ongewenste gedrag niet getolereerd wordt en dat het consequenties kan hebben. Het doel is om kinderen zich bewust te laten worden van de manieren waarop een conflict kan worden opgelost.

2.2.3. Ongewenst gedrag

Wanneer zich herhaaldelijk een conflict voordoet of er ongewenst gedrag plaatsvindt in de groep, neemt de leerkracht hierin stelling volgens de volgende richtlijnen:

Groep 1 en 2:

1. Er wordt gewaarschuwd en het gewenste gedrag wordt benoemd
2. Dit wordt maximaal 2 keer herhaald (3 waarschuwingen in totaal)
3. De leerling krijgt een vaste plek in de klas om na te denken, daarna volgt een kort gesprekje met de leerling. Hierbij kan een leerkracht stappen uit het OEPS-formulier gebruiken en de leerling zou een tekening kunnen maken over het gewenste gedrag (dit naar inzicht van de leerkracht en passend bij het kind)
4. In een uitzonderlijk geval wordt een leerling bij een collega geplaatst, dit tot de volgende lesactiviteit

Groep 3 t/m 8

1. Er wordt gewaarschuwd en het gewenste gedrag wordt benoemd
2. Dit wordt maximaal 2 keer herhaald (3 waarschuwingen in totaal)
3. De leerling krijgt een vaste plek in de klas om na te denken, daarna volgt een kort gesprekje met de leerling
4. Werkt dit niet, dan wordt de leerling *tot* het volgende pauzemoment met zinnig werk in de groep van een collega geplaatst (kinderen blijven altijd onder toezicht, werken niet alleen in de gang / onderwijsruimtes als straf, er is een 'verdeellijst' bij welke collega een kind geplaatst kan worden)
NB: de ontvangende leerkracht speelt geen rol in de maatregel, hij/zij bemoeit zich niet met het conflict, het kind zit als 'time-out' bij deze leerkracht, er wordt slechts zakelijk gecommuniceerd, de leerling voert het opgedragen werk uit
5. De leerkracht voert in het komende pauzemoment een gesprek met de leerling over het *gewenste gedrag* van de leerling in de groep, daarbij maakt de leerkracht gebruik van het stappenplan van de reactieprocedure (zie bijlage 1) en het OEPS-formulier (bijlage 2), waarna de leerling zelfstandig het OEPS-formulier invult. Een kopie van het OEPS-blad komt in het leerlingendossier in ESIS (als bijlage opgenomen bij de aantekening).
NB: hierbij is praktische ondersteuning van collega's die de pauzedienst overnemen voor de lengte van het gesprek, deze is niet langer dan 5-10 minuten
6. De leerling keert terug in de klas
7. Er wordt kort gesproken met de klas over het gewenste gedrag en hoe de groep de leerling hiermee kan helpen. Bij pestgedrag spreekt de leerkracht ook de zwijgende meerderheid aan en probeert met de hele groep een oplossing te bedenken. *Iedereen in de groep is verantwoordelijk en van iedereen wordt een actieve inbreng verwacht. De Kanjer-afspraken worden hierbij aangehaald (alsmede in Kanjer-taal).*
8. De interventie wordt afgerond met:
 - a. afronding: de leerling laat het gewenste gedrag zien
 - b. voortzetting van het gedrag: ouders worden dezelfde dag op de hoogte gebracht van het ongewenste gedrag en de resistentie tegen de correctie, er volgt binnen een week een gesprek met ouders en leerling (er worden 2 voorstelmomenten gedaan door de leerkracht, de ouders kunnen hieruit kiezen). Mocht dit telefonisch niet lukken, dan worden ouders via de mail benaderd. Lukt het dan nog niet een afspraak te maken, dan kunnen leerkrachten hierbij de hulp van de directie inschakelen.
 - c. wanneer een kind binnen 2 weken 3 OEPS-bladen heeft moeten invullen of 3 maal voor het zelfde onderwerp en ouders 3 maal zijn geïnformeerd na het invullen van het OEPS-blad, worden ouders op school uitgenodigd voor een constructief gesprek over een oplossing van het probleemgedrag. Hierbij wordt van hen verwacht actief mee te denken. Met de ouders wordt een afspraak gemaakt over *hoe het kind gaat merken dat ouders en leerkracht(en) hierin samenwerken. De leerkracht bereidt dit gesprek voor met de cpo.*

- d. -ideeën mbt het oplossen van ongewenst gedrag worden meegenomen in een actieplannetje (bijlage 6.a. korte actie)
 - de leerkracht maakt van het gesprek een kort verslagje in de registraties in ESIS (leerlingendossier)
 - de leerkracht betreft altijd de leerling in het maken van het actieplannetje door deze samen op te stellen. De cpo wordt van de inhoud op de hoogte gesteld
 - er wordt tijdens het oudergesprek al een evaluatiemoment gepland met ouders en kind (na 2 weken)
- e. -tijdens de evaluatie wordt bepaald of het actieplannetje wordt afgesloten (bij herstel normale gedrag) of wordt voortgezet (maximaal 2x), waarna uiteindelijk een handelingsplan kan volgen.
 - in dit geval wordt er een overleg gepland tussen ouders, directie, cpo en leerkracht(en) ter voorbereiding op het handelingsplan / inzet externe hulp
- f. Bij aanhoudend ongewenst gedrag kan –na een periode van handelingsplannen- deskundige hulp worden ingeschakeld in overleg met de cpo.

Tot slot:

- 9. De leerkracht:
 - registreert het voorval ten alle tijden in Esis, voegt de OEPS-formulieren toe
 - maakt van het oudergesprek een verslag (format gespreksverslag), waar ouders een kopie van krijgen ter ondertekening (welke zij retour doen aan de school)
 - brengt het zorgteam op de hoogte via de eigen cpo, welke de leerling naar eigen inzicht in het zorgoverleg of het IZO bespreekt, de route HGW wordt hierin aangehouden
 - verwerkt het (ondertekende) verslag in ESIS door middel van een scan
- 10. De directeur / cpo / collega:
 - verifieert -wanneer benaderd over ongewenst gedrag van een kind- ten alle tijden bij de leerkracht naar het ongewenst gedrag van het kind en stemt de vervolgaanpak af
 - laat de eigen leerkracht maatregelen afhandelen
 - kan worden ingezet als extra ondersteuning bij de uitvoering van maatregelen of gesprekken door de leerkracht
 - voert gesprekken met betrokken ouders en kinderen over ongewenst gedrag in het bijzijn van de leerkracht of verwijst in eerste instantie terug naar de verantwoordelijke leerkracht (dit met uitzondering van het ongepland kort te woord staan van een ouder)

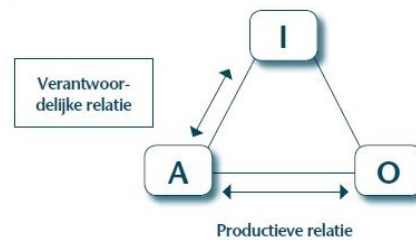
Marzano (*Wat werkt op school, 2014*) stelt vanuit zijn meta-onderzoeken, dat de meest effectieve wijze van correctie van leerlingen is om een individueel gesprek met hen te hebben als leerkracht. Het isoleren van een leerling door het op de 'gang' te zetten, is niet effectief, wij zien dit als school dus ook niet als oplossing.

Hiernaast stelt Bart van Campen (*Omgaan met moeilijk gedrag, 2012*) dat isolatie onder bovenstaande voorwaarden werkt wanneer er meteen daarna een gesprek tussen leerkracht en leerling plaatsvindt over het gewenst gedrag.

Bij handelingsverlegenheid van de leerkracht ten aanzien van bovenstaande stappen, kan hij/zij ondersteuning vragen van de eigen Coördinator Passend Onderwijs (cpo). De cpo kan ondersteunen door:

- gesprekken voor te bereiden die de leerkracht met ouders voert
- observaties uit te voeren in de klas, leerkrachten koppelen dit eventueel terug aan ouders
- feedforward te geven over het leerkrachthandelen (coachingsgesprek)
- handreikingen geven vanuit de literatuur voor leerkracht en leerling
- procesbegeleiding en adviezen in procedures te geven

Hierbij wordt het model 'denken in driehoeken' gehanteerd, waarbij de directie de I (initiator), de leerkracht de A (actor) en de cpo de O (ondersteuner) is. De leerkracht kan hierbij rechtstreeks contact zoeken met de cpo voor ondersteuning.

Het corrigeren van leerlingen binnen ons IKC is gericht op het benoemen en stimuleren van positief (gewenst) gedrag. Hierbij gaan we er vanuit dat leerkrachten een voldoende handelingsrepertoire hebben opgedaan en bij (dreigende) handelingsverlegenheid hiervoor eerst in de literatuur zoeken naar passende / adequate oplossingen in hun eigen leerkrachtgedrag (wat kan jij zelf doen om de situatie beter te laten verlopen?). Zij zoeken hier naar suggesties via de Kanjertraining, alternatieve benaderingen die op internet beschreven worden of putten uit zelfstudie. Zij nemen hierbij zelf regie en verantwoordelijkheid, alvorens de cpo te raadplegen voor geschikte literatuur en handelingsbronnen. Het vervolg van ongepast gedrag moeten passen bij de overtredingen (een kind gedraagt zich niet op het schoolplein volgens regels, dan volgt er een sanctie / correctie die met het buitenspelen te maken heeft, ontzegging van gym hoort hier niet bij, een komende keer niet buiten spelen wel).

Binnen IKC Bonifatius proberen we op zoek te gaan naar de oorzaak / reden van het ongewenst gedrag dat een kind vertoont, zodat we dit kunnen gebruiken om het gedrag te verbeteren.

Op IKC Bonifatius gaan wij niet over tot:

- het schrijven van strafregels
- het plaatsen van een leerling op de gang of elders zonder toezicht (wel bij een collega, volgens de richtlijnen die eerder genoemd zijn)
- kinderen bij de arm pakken (wel bij de hand, wanneer nodig)
- alleen zijn met een leerling in een afgesloten ruimte zonder raam
- kinderen langer dan een kwartier laten nablijven (nb: bij nablijven **altijd** de ouders van tevoren op de hoogte brengen)
- zinloos nablijven (zonder activiteit of opdracht, het afmaken van werk valt hier ook onder, dit kan worden toegepast als maatregel)
- collectief straffen ten behoeve van 1 of meer leerlingen die zich niet gedragen (wel belonen wie goed doet)
- een straf geven die niets met de overtreding te maken heeft
- een leerling zonder keuze de pauzetijd ontzeggen (geef het een keuze), het afmaken van werk wordt niet in pauzetijden gedaan

2.2.4. Grensoverschrijdend gedrag

Wanneer gedrag externaliserend wordt, storend blijft en mogelijk bedreigend wordt, spreken we over periodieke zorg over het gedrag.

1. De leerling komt onder de hoede van de directie. Wanneer deze niet aanwezig is, nemen de aanwezige (daartoe aangewezen) teamleden de leerling onder hun hoede. Iedere groep heeft hierin een vaste 'maatje-collega'
2. De leerkracht vult ter ondersteuning van de komende gesprekken het format 'incidentenregistratie' in
3. Ouders worden zo spoedig mogelijk uitgenodigd door de directie voor een gesprek ten aanzien van het gedrag van de leerling, verantwoordelijkheid van ouders als opvoeders en het gezamenlijk zoeken naar een pedagogische oplossing
4. Bij het gesprek zijn ouders, groepsleerkracht en het directielid aanwezig, hier kan later de leerling ook nog bij worden betrokken
5. In iedere situatie zal gezocht worden naar een oplossing waarbij het welzijn van de leerling, groep en leerkracht centraal staat, het is van belang dat zowel ouders als de school zich hierin kunnen vinden
6. De cpo wordt door de leerkracht ingeschakeld voor het samen formuleren van OPP, hierin komt een beschrijving van de ondersteuningsbehoeften van de leerling en de doelen op langer termijn ter verbetering van het gedrag
7. De leerling wordt onder begeleiding van de cpo in het proces HGW (zorgvarianten zorgplan) of CVT (verwijzing) geplaatst, hierbij blijft de leerkracht de regie houden naar de ouders toe en is de cpo ondersteunend en kan het gebiedsteam worden ingeschakeld door de cpo
8. Het proces van het OPP wordt minimaal eens in de 4 weken geëvalueerd met ouders en leerling door de leerkracht, daarvan wordt een evaluatie verwerkt in het OPP en de registraties in ESIS

NB: alvorens kan overgegaan tot welke verwijzing dan ook, moet er een hulplan van minimaal een half jaar met evaluaties (met ouders) worden doorlopen.

Wanneer school geen medewerking krijgt van ouders en daardoor bovenstaande maatregelen onvoldoende effect hebben, kan worden overgegaan de volgende zaken:

1. Bij niet mee willen werken wordt de ouders gevraagd een andere school te gaan zoeken voor hun kind
2. Wanneer de school van mening is dat een kind bedreigd wordt in zijn/haar ontwikkeling, kan een melding in de verwijzindex of in uiterste gevallen een melding bij het AMK (Algemeen Meldpunt Kindermishandeling), de directie brengt de BMS hiervan op de hoogte
3. In het uiterste geval kan de directie overgaan tot schorsing van de leerling voor de rest van de dag of meerdere dagen, dit in overleg met de BMS en de leerplichtambtenaar zal op de hoogte worden gebracht, waarna een gesprek plaatsvindt met ouders, leerling en directie alvorens er terugkeer is in de klas

2.2.5. Pestgedrag

Richtlijnen voor de omgang met pestgedrag hebben als doel om pestgedrag te voorkomen en indien het zich voordoet er adequaat op te kunnen reageren. We gaan uit van de volgende voorwaarden:

- pesten moet als een probleem worden gezien door alle direct betrokken partijen (zowel de pesters, gepeste kinderen en de groep, maar ook de ouders en leerkrachten)
- de school is erop gericht pestproblemen te voorkomen door de inzet van Kanjerinterventies en –trainingen (wekelijks) en de gedragsafspraken die hierbij horen
- wanneer pesten optreedt, moeten leerkrachten –in samenwerking met ouders- dit signaleren en hierin stelling nemen
- de school moet beschikken over een directe aanpak wanneer pesten ondanks voorgenoemde inspanningen bij herhaling voorkomt

- het gebruik van mobiele telefoons door kinderen wordt door onze school gezien als iets dat hoort bij de maatschappelijke ontwikkelingen van deze dag. Daarom wordt het voor en na schooltijd toegestaan op het schoolterrein. Echter, wanneer de lessen starten, dienen de mobieltjes te worden opgeborgen, in de tas of een bakje bij de leerkracht. De mobieltjes worden niet gebruikt op het schoolplein tijdens de pauzes. Wel werkt onze school bewust aan 'mediawijsheid' (bijlage 10.b.5), wij leren kinderen liever hoe verantwoord om te gaan met mobieltjes, dan de kinderen te verbieden hiermee de school te betreden. Het meenemen van mobieltjes valt onder de eigen verantwoordelijkheid van de leerlingen. Gebruikt een leerling het mobieltje op een manier dat tegen de afspraken ingaat, dan wordt het mobieltje ingenomen tot het einde van de lesdag. Daarna kan de leerling het mobieltje ophalen bij de leerkracht. Het maken van opnames of foto's van andere kinderen en met name het verspreiden hiervan wordt niet getolereerd. Hier wordt op gesanctioneerd volgens het stappenplan 'ongewenst gedrag'.

Pesten kan voorkomen voor binnen alle leeftijdsgroepen van de basisschool. Pesten is structureel, intentioneel en met kwade zin iemand beschadigen (aldus: gezondheidsraad). Signalen van pesten kunnen onder andere zijn:

- altijd bij een bijnaam en niet bij de eigen naam noemen (bijvoorbeeld: "Hee! Bolle!")
- zogenaamde 'leuke' opmerkingen maken ten koste van een klasgenoot
- een klasgenoot voortdurend ergens de schuld van geven
- briefjes, sms-jes of appjes over iemand schrijven en doorgeven (cyberpesten)
- beledigen, steeds opmerkingen maken over kleding en uiterlijk van 1 persoon
- filmpjes maken van iemand zonder medeweten en plaatsen op internet
- iemand isoleren
- iemand buiten school opwachten
- herhaaldelijk bezittingen afpakken of stukmaken van 1 iemand

Leerkrachten en ouders moeten alert zijn op de manier waarop kinderen met elkaar omgaan en duidelijk stelling nemen wanneer bepaalde gedragingen de norm overschrijden.

Middels interventies uit de Kanjertraining volgen wij bij pestgedrag het volgende stappenplan:

1. de leerkracht brengt de ouders van de pester en het gepeste kind op de hoogte van het pestgedrag
2. de leerkracht voert een gesprek met de pester en het gepeste kind, dit wordt herhaaldelijk ingezet (minimaal eens per week) tot het gedrag gestopt is om:
 - de 'dader' inzicht te geven in de gevolgen van pesten
 - het 'slachtoffer' helpen de gevolgen te verwerken
 - de gepeste weerbaarder te laten opstellen
 - de 'dader' leren zich anders te gedragen in sociale contacten
3. de leerkracht zet interventies van de Kanjertraining in op alle leerlingen in de groep: iedereen heeft bij pestgedrag een eigen rol (pester, slachtoffer, meelopers en toekijkers)
4. er worden extra kanjerinterventies ingezet in de groep door de eigen leerkracht, gericht op het hebben van respect voor elkaar, de leerkracht kan hierbij de ondersteuning van de Kanjer-coördinatoren inroepen (zij kunnen ook deze interventies uitvoeren)

Wanneer de interventies binnen de groep niet afdoende effect hebben en meerdere kinderen betrokken zijn:

1. wordt er een ouderbijeenkomst georganiseerd onder leiding van de directie, waarbij met ouders, leerkrachten en cpo samen toekomstgericht gesproken wordt over passende interventies en waarin informatie wordt uitgewisseld over het proces
2. er wordt contact gelegd met het landelijke Kanjerteam (Nienke Okkema) voor het inplannen van een extra interventie-dag met ouders, leerlingen en leerkrachten door de Kanjercoördinator van de school
3. bij de interventie van het landelijke Kanjerteam hoort een voorgesprek met de Kanjercoördinator van de school, een korte oudervoorlichting (op de dag zelf), de interventie-dag, een evaluatie en eventuele vervolgbegeleiding

Het uitgangspunt bij pestgedrag is, dat wij dit niet tolereren binnen ons IKC. Het wordt dan ook gezien als externaliserend gedrag en zal bij resistentie tegen bovengenoemde interventies vallen binnen richtlijnen die wij hanteren bij grensoverschrijdend gedrag als bij 3.2.2.

2.3. Omgaan met ouders en leerkrachten

Niet alleen naar kinderen, maar ook naar ouders toe willen we helder zijn in ons beleid ten aanzien van gewenst en ongewenst gedrag. In onze omgang met ouders gaan wij uit van een positieve benadering. In sommige gevallen hebben we te maken met het respectloos of zelfs intimiderend benaderen van leerkrachten door ouders. We hanteren daarbij aanvankelijk de volgende gedragingen:

- probeer de (boze) ouder de klas uit te praten, we hebben afgesproken dat ouders niet voor of tijdens schooltijd leerkrachten mogen storen (tenzij strikt noodzakelijk en kort)
- probeer een beter gespreksmoment te regelen, waarbij beiden zitten
- vraag eventueel een collega bij de situatie
- wordt het probleem niet goed uitgesproken, kom er dan op terug
- de directie moet –op verzoek van de leerkracht- als het niet lukt de situatie op te lossen, de ouder aanspreken op ontoelaatbaar gedrag

2.3.1. Richtlijnen voor het voeren van gesprekken met ouders

- neem de ouder serieus
- maak het doel van het gesprek van tevoren duidelijk
- praat over waarneembare gedragingen (zonder oordeel, geen aannames)
- respecteer de deskundigheid van de ouders mbt deskundigheid van hun kind
- ga naast de ouders staan, toon betrokkenheid (wees een open, eerlijk en nieuwsgierig)
- stimuleer de ouders om te praten (stel vragen)
- wees voorbereid (vul van tevoren het gespreksformat al in mbt de doelen en de vorige afspraken)

Wat doen wij niet:

- als deskundige tegenover ouders staan
- teveel vaktaal gebruiken
- psychologiseren en etiketten opplakken (leerkrachten noemen **nooit** vermoedens van stoornissen als ADHD, ASS of dyslexie e.d.)
- de eigen mening en conclusies centraal stellen
- veel onbelangrijke zaken benoemen
- alleen negatieve zaken benoemen (problemen of voorbeelden van wangedrag opsommen)
- gevoelens miskennen of bagatelliseren

- in de reden vallen of een wedstrijd aangaan
- spreken vanuit emoties (boos worden of beschuldigen)

2.3.2. Wat wordt van ouders verwacht?

We besteden op IKC Bonifatius veel aandacht aan het gedrag van onze leerlingen en aan dat van onszelf. Een professionele cultuur, respect voor elkaar, openheid, je veilig voelen, elkaar op zaken kunnen aanspreken zijn ontwikkelpunten waar wij hard aan werken.

Een kind heeft de meeste kans op positieve ontwikkeling wanneer de dynamische driehoek ouders-kind-school goed samenwerkt en er goede communicatie is tussen de drie partijen.

Wij zijn van mening dat, naast de aandacht voor gedrag van leerkrachten en kinderen, ook het gedrag van ouders besproken moet worden.

Omdat ons IKC een veilig, plezierig en positief klimaat van omgaan met elkaar belangrijk vindt, wordt fatsoenlijk gedrag ten alle tijden verwacht. Dat geldt voor leerkrachten, leerlingen en ouders. Ouders mogen als 'welkome gast' een correcte behandeling verwachten en omgekeerd verwachten wij dat ouders gedrag laten zien conform de gedragscode ouders van het IKC.

We werken met de Kanjermethode, waarmee we sociaal gewenst gedrag willen bevorderen. De Kanjermethode hanteert hierbij de volgende regels die zorgen voor rust, respect en regelmaat:

- we vertrouwen elkaar
- we helpen elkaar
- niemand lacht uit
- niemand blijft zielig

Daarnaast vinden we het belangrijk dat iedereen goed op elkaar en elkaars spullen past en oog heeft voor de omgeving. Dit betekent dat wij een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het (opgeruimde) gebouw en schoolterrein stimuleren.

Gedragscode ouders

Als ouder binnen ons IKC verwachten wij van u dat u:

- ons en elkaar begripvol, open, rustig en met respect behandelt
- verantwoordelijk bent voor de opvoeding van uw eigen kind
- vertrouwen heeft en toont in de professionaliteit van de werknemers van het IKC
- gemaakte afspraken nakomt
- niet het recht heeft andermans kind, een andere ouder of leerkracht verbaal of fysiek te overdonderen of aan te vallen (wij accepteren niet dat dit ook nog eens gebeurt in het bijzijn van kinderen)
- in positieve zin spreekt over andermans opvoeding en kind, dit doet de school ook over u en uw kind
- bij zorgen over het welzijn over uw of andermans kind overlegt met de school, hierbij gaat u een gesprek aan, met als uitgangspunt het zoeken van een oplossing die goed is voor uw kind en ook andere kinderen (school is hierin uw medestander)
- als ouder het verschil kent tussen overleg waarin zorg wordt gedeeld / een oplossing wordt gezocht en 'kwaadsprekerij of achterklap'
- niet deelneemt aan app-groepen waarin geschreven wordt over kinderen van ouders van de school (met name wanneer zij zelf geen deel uitmaken van deze groep)
- bij klachten de geldende klachtenprocedure volgt zoals omschreven staat in de IKC informatiegids

In Kanjertaal formuleren wij de verwachtingen van ouders als volgt:

- De ouder blijft de eerst verantwoordelijke voor (het gedrag van) het kind.**
- De ouder en de leerkracht/pedagogisch medewerker spreken positief over de kinderen en elkaar.**
- Ouders spreken positief over de school en opvang, dit komt de leerprestaties/het ontwikkelproces ten goede.**
- Ouders en leerkracht/pedagogisch medewerker vertrouwen er op dat een ieder het beste voor heeft met het kind.**
- Wanneer de ouder en de leerkracht/pedagogisch medewerker spreken over een probleem van een kind is het doel altijd het vinden van een oplossing die voor kind, ouder en leerkracht/pedagogisch medewerker het meest bevredigend is.**
- Zij blijven daarbij respectvol naar elkaar toe.**
- Dreigen, schelden of agressie zijn onacceptabel.**

Afwijken van de gedragscode

Wanneer ouders of verzorgers zich niet aan de bovengenoemde gedragsregels houden, hanteren we de volgende stappen:

Stap 1:

De leerkracht spreekt waar nodig betrokkenen aan op hun gedrag en wijst hen op de afspraken. De leerkracht brengt de directeur hiervan op de hoogte. Deze kan als ondersteuning optreden bij het gesprek tussen leerkracht en betrokkenen, maar neemt hierin niet de regie.

Stap 2:

Wanneer er geen duidelijke veranderingen waarneembaar zijn, worden zij die zich niet aan de regels en afspraken houden, aangesproken door de directeur.

Stap 3:

In uiterste noodzaak wordt het bestuur van de BMS betrokken.

Stap 4:

Consequenties voor grensoverschrijdend gedrag:

- indien sprake is van verbaal geweld, bedreigingen of anderszins, behoudt het IKC zich het recht voor om in voorkomende gevallen aangifte te doen bij de politie van grensoverschrijdend gedrag.
- lichamelijk geweld, slaan of anderszins, met als gevolg de ander letsel toe te brengen en/of te intimideren leidt automatisch tot aangifte bij de politie.
- seksuele intimidatie of seksueel misbruik leidt tot aangifte bij de politie. Er is in dit verband sprake van meldingsplicht wanneer iemand weet heeft van dergelijke praktijken.

3. Literatuur

Ter ondersteuning van leerkrachten en ter informatie aan ouders hebben we tot slot in dit hoofdstuk een aantal voorstellen gedaan tot literatuur. Ze kunnen helpen om het handelingsrepertoire van de leerkracht te vergroten of hen te inzichten geven in het professioneel handelen dat zij al inzetten in de groep.

Jeninga, J. (2011). *Professioneel omgaan met gedragsproblemen. Praktijkboek voor het primair onderwijs*. Groningen: Thieme Meulenhoff.

Horeweg, A. (2015). *Gedragsproblemen in de klas in het basisonderwijs*. Houten: Lannoocampus.

Clarke, S. (2016). *Leren zichtbaar maken met formatieve assessment*. Bazalt.

Delfos, M.F. (2014). *Luister je wel naar mij?* Uitgeverij S.W.P. B.V.

Lemov, D. (2014). *Teach like a champion*. John Wiley & Sons Inc.

Matthys, W. & Boersma, C. (2017). *Gedragsproblemen bij kinderen*, Hogrefe Uitgevers, Amsterdam

Marzano, R.J. (2014). *Wat werkt op school*. Bazalt Educatieve Uitgaven.